

Вадим Ададуrow

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В УЯВІ ФРАНЦУЗЬКОГО УРЯДУ ДОБИ НАПОЛЕОНА I

Згідно з визначенням французького мислителя Жан-Поля Сартра, «образ — це певний спосіб, яким об'єкт постає у свідомості, так би мовити, це — певний спосіб, яким свідомість уявляє собі об'єкт»¹. Найпростіший спосіб створити у свідомості образ ніколи не баченого на власні очі об'єкта полягає в уявному ототожненні цього об'єкта з якоюсь виключно або переважно притаманною йому ознакою. Таким чином, протягом XVII–XVIII ст. в уяві мешканців Західної Європи Україна найчастіше асоціювалася з поняттями «козацтво» та «країна козаків». Козацтво уявлялося сучасникам тим суспільним станом, який був наділений невід'ємними правами громадян Української держави². Цей уявний образ почав втрачати свою виразність після ліквідації російським урядом Гетьманщини та Запорозької Січі, а назва «Україна» підмінювалася топонімом «Малоросія»³. Наприкінці XVIII ст. відомий російський географ Генріх Шторх відзначав, що «ще донедавна козаки становили єдиний прошарок громадян у [своїй] державі, але нині їхню конституцію майже зведено нанівець»⁴. Однак на початку XIX ст. козацтво знову на короткий час опанувало уяву мешканців Заходу. У країнах Німеччини, а також у Франції спостерігалось пожвавлення інтелектуального інтересу щодо України: в цей відносно короткий період, який охоплював 1804–1814 рр., побачили світ дослідження Карла фон Плото, Йозефа Трагера, Фрідріха фон Гретцмюллера, Ніколя-Луї Піссо, Жан-Луї Карра, Шарль-Луї Лезюра, в яких було описано історію та звичаї «козацької нації»⁵.

Першопричиною появи згаданих праць стала сприятлива політична кон'юнктура, яка підтримувалася війнами французького імператора Наполеона I супроти Росії. На полях битв з російськими арміями французи й їхні німецькі союзники неодноразово

схрещували зброю з козацькими військами, які відзначалися хоробрістю та звитягою. Своїми дикунськими, як на погляд французів, зовнішністю, звичками й особливо манерою вести бій, яка полягала у несподіваних рейдах супроти ворога, козаки викликали підсвідомі страх та повагу. Спосіб життєдіяльності козаків видавався французам не схожим не лише на європейські, але й російські культурні взірці, а відтак у Наполеона рано чи пізно мусила з'явитися думка стосовно можливості послужитися «дикою» силою козаків супроти тієї ж Росії.

Ще в добу «Давнього порядку» (тобто до революції 1789 р.), знаючи про обмеження свобод українського козацтва російським царатом, уряд Франції, вочевидь, плекав певні ілюзії щодо можливості використати українських козаків з метою протидії небажаному для себе територіальному розширенню Росії коштом Османської імперії⁶. Відтак зацікавлення українським козацтвом з боку французького уряду в добу Наполеона I було найтіснішим чином пов'язано з цією прадавньою традицією французької політики, однак формувалося вже у рамках цілком нової політичної ситуації, яка обумовлювалася інкорпорацією «країни козаків» до складу Російської держави. Однак чи зберегли козаки почуття гідності, свободи та ненависті щодо своїх гнобителів? Чи були в них ще сили піднятися зі зброєю в руках супроти Росії, здійснивши таким чином корисну для Франції диверсію? Саме ці питання цікавили французьких урядовців і змушували їх до вироблення певного ставлення щодо нащадків козаків, а відтак викарбовували в уяві Наполеона та кола його найближчих співробітників певний образ «козацького краю» як такого, що не був російським ані за духом, ані за традиціями. Таким чином, Україна продовжувала існувати в уявленнях і проектах французьких воєначальників та політиків навіть тоді, коли стала лишень спогадом для самих нащадків українських козаків.

Цю статтю присвячено реконструкції змісту та психологічного забарвлення уявлень уряду наполеонівської Франції стосовно українського козацтва. Щоб здійснити таке дослідження, слід було виявити та проаналізувати інформаційні першоджерела згаданих уявлень. Ці першоджерела вирізняються різноманітніс-

тю свого походження, характером й обсягом наведеної у них інформації. Частина з них, як от, наприклад, французьке дипломатичне листування та різноманітні меморандуми доби «Давнього порядку» з Архіву Міністерства закордонних справ, відображала ситуацію українського козацтва станом на момент ліквідації Запорозької Січі й не відповідала у інформаційному сенсі реаліям початку XIX ст. Цією ж вадою відзначалися праці французьких письменників Вольтера та Клод-Карломана Рюльєра, які прочитав Наполеон. Значно актуальнішу інформацію містили повідомлення агентів французького уряду в Україні, як от, наприклад, капітана Бургуена, чи французької військової розвідки періоду війни 1812 р. Певну інформаційну цінність мали укладені за вказівкою Наполеона напередодні згаданої війни «Статистичні описи» Російської імперії, до написання яких було залучено аналітиків Статистичного відділу Військового міністерства, які використали у своїй праці дослідження російських, німецьких та французьких науковців, публікації російського уряду, а також свідчення численних подорожників⁷. Втім, чи не найповнішу інформацію щодо українських козаків містили меморандуми та повідомлення діячів польського патріотичного руху, які, домагаючись від Франції допомоги у справі відбудови Польщі у межах до її поділів, були важливими інформаторами Наполеона та членів його кабінету стосовно населення західної частини Російської імперії.

Витворений поєднанням усіх цих подібних і суперечливих, правдивих і фантастичних, анахронічних і сучасних свідчень образ українського козацтва в уяві французьких урядовців формувався за рахунок нагромадження все нових і нових інформаційних даних на протязі майже півтора десятка років перебування Наполеона при владі. Відтак цей образ був неоднаковий за змістом та чіткістю в уяві різних представників французького уряду і залежав від ступеню поінформованості кожного з них. Згідно з сучасними психологічними теоріями малої соціальної групи, прикладом якої є також вузьке коло пов'язаних відповідальністю за долю країни й оповитих ореолом державної таємниці урядовців, найбільше поінформованим членом групи вважається зазвичай її лідер⁸, у даному випадку імператор Наполеон. Стосовно останнього це правило

справджується повною мірою, бо імператор французів виявляв подиву варте бажання тримати руку на пульсі всіх подій не лише у його розлогих володіннях, але й за їхніми межами, дізнаватися навіть про найдрібніші подробиці становища різних, особливо ворожих, держав. Протягом своєї політичної діяльності він невтомно поринав у стоси інформаційних даних стосовно усього, що хоч якимось чином могло прислужитися справі його життя — розбудові власної імперії⁹. У міру віддалення від імператора ступінь поінформованості членів французького уряду мусив спадати, а вірніше — спеціалізуватися стосовно вужчих питань зовнішньої чи внутрішньої політики. Втім, у тому, що стосувалося зовнішньої політики загалом і відносин з Російською імперією, зокрема, дані, які надходили до імператора з найрізноманітніших джерел, попередньо проходили через руки його найближчих співробітників — державного секретаря Юг-Бернара Маре, котрого також було призначено 1811 р. міністром закордонних справ, його попередників на цій посаді — Шарль-Моріса Талейрана, Жан-Батіста Шампаньї, а також військовиків — начальника Генерального штабу Луї-Александра Бертє, принца Ежена Бонапарта, командувача французькими військами у країнах Рейнської конфедерації Луї-Ніколя Даву. Ця елітна група осіб, які користувалися довірою Наполеона й, як видно з листування останнього, щоденно, а іноді й щогодини обмінювалася з ним та між собою інформацією різного роду, безумовно, мала однакове з імператором інформаційне наснаження, а відтак — подібне за способом і психологічною тональністю сприйняття відображених у цій інформації явищ. Не стало винятком також формування в уяві цих діячів образу українського козацтва. Цей образ формувався на основі даних стосовно географічного становища «козацького краю», його природних особливостей і ресурсів, чисельності та занять населення, структури та політичних уподобань суспільності, особливостей духовної культури (етнічної приналежності, віровизнання, мови, побуту, історії) його мешканців. Відтак, для того, щоб реконструювати створені на основі цієї інформації уявлення Наполеона стосовно українських козаків, слід проаналізувати та синтезувати зміст джерел інформаційного наснаження імператора та його уряду.

* * *

Напередодні війни 1812 р. Наполеон заповзявся вивчати різноманітні матеріали стосовно становища Російської імперії. Поміж запропонованих його увазі документів з Архіву Міністерства закордонних справ знаходився й уривок із доповідної записки невідомого автора під назвою «Спостереження про українських козаків». У цьому уривку відзначалося, що «ці козаки, які спочатку були незалежними, перейшли під зверхництво Польщі, постійно зберігаючи форму незалежного уряду, а згодом — під ярмо Росії. Вони живуть, як відомо, в країні, де розташовуються пороги Борисфену»¹⁰. Очевидно, що після знищення 1775 р. Запорозької Січі згадане автором записки місцерозташування запорожців вже не відповідало дійсності, але, за браком інших даних, цей документ міг вважатися компетентними органами Французької держави як варте довіри першоджерело. Вказуючи на небезпеку такої інформаційної похибки, директор архіву граф Александр-Моріс д'Отрив застерігав у своїй супровідній записці, що «всі ці документи видаються мені такими, що містять старі, неповні та непевні інформації про країну, яку насправді надзвичайно важко описати, зважаючи на її велетенський розмір, напівварварський і напівконтрольований стан і, особливо, ті зміни, що вона зазнає внаслідок свого послідовного і малорегулярного поступу на шляху до цивілізації». На підтвердження своєї думки граф навів приклад відсутніх у французькому дипломатичному листуванні даних стосовно війни шведського короля Карла XII супроти Росії: «Кореспонденція Міністерства закордонних справ часів Карла XII могла б бути досить цікавою (для нас. — *В. А.*), якщо б воно [свого часу] дозволило французьким послам супроводжувати цього монарха в його походах»¹¹.

Чи то під враженням згадки А.-М. д'Отривом походів шведського короля, чи то швидше з огляду на власне бажання вивчити невдалий досвід свого попередника у справі знищення Росії, Наполеон, згідно з достовірними даними, ознайомився на початку 1812 р. з Вольтеровою «Історією Карла XII», звернувши особливу увагу на ту частину оповіді, у якій йшлося про військову кампанію

в Литві та Україні¹². Оповідуючи про ухвалене поблизу Смоленська королем Карлом рішення спрямувати своє військо лівобережжям Дніпра у напрямку на південь, Вольтер навів опис «України, країни козаків, яку розташовано між Малою Татарією, Польщею, Московією». За окресленням цього французького мислителя, Україна «простягається з півдня на північ близько сотні наших льє* і майже так само зі сходу на захід; вона ділиться на дві майже рівні частини Борисфеном, який пересікає її з північнозаходу на південний схід; її столицею є місто Батурин, розташоване на великій річці Сейм. Північна частина України є землеробською та багатою; південна ж, яку розташовано на рівні приблизно сорок восьмої паралелі, є одночасно одним з найбільш родючих і найбільш пустельних країв світу»¹³.

Інформація Вольтера в основних рисах збігалася з даними, що їх французький імператор мав можливість дізнатися з праці іншого французького вченого XVIII ст. Клод-Карломана Рюльєра «Історія анархії у Польщі та знищення цієї республіки», в якій також згадувалося про події, пов'язані з українськими козаками. Уважно прочитавши це історичне дослідження у листопаді 1806 р. під час свого першого перебування на території Східної Європи, Наполеон оцінив її настільки високо, що наказав опублікувати державним коштом¹⁴ і рекомендував обов'язково прочитати резидентам у Варшаві, яких він призначував¹⁵. «Розлогі терени, відомі під назвою “Україна”», К.-К. Рюльєр описав як південно-східне пограниччя Речі Посполитої, так звану «польську Україну», а саме «винайдення» останньої приписав полякам, що, за його словами, заселили правобережжя Дніпра козаками для захисту від татарських набігів¹⁶. Отже, К.-К. Рюльєр, подібно до Вольтера, волів трактувати «козацький край» як пограниччя між західною та східною цивілізаціями.

Подібний до Рюльєрового опис «козацького краю» подав колишній дипломатичний агент французького уряду у Речі Посполитій П'єр Парандьє, який на основі своїх спостережень, які стосувалися 1784–1794 рр.¹⁷, уклав у січні 1807 р. три «Меморандуми

* Один французький льє дорівнював 4445 метрів.

про Польщу», що їх було присвячено відповідно географії, народонаселенню та політичному становищу земель колишньої Речі Посполитої¹⁸. Ці меморандуми стали одним із головних першоджерел формування уявлень французького імператора стосовно українського козацтва під час французько-російської війни 1806–1807 рр. Шостий параграф свого «Другого меморандуму про Польщу», який мав назву «Козаки», П. Парандьє розпочав твердженням, що «східна частина Волині, Київське, Брацлавське та Подільське воеводства майже винятково замешкуються козаками»¹⁹. Описуючи «козацький край», П. Парандьє відзначав надзвичайно високу щільність його населення, загальну чисельність якого він оцінив у півтора мільйони осіб. При цьому він прогнозував, що найближчим часом число козаків мусило зрости ще більше відповідно до природних багатств тутешнього краю: «Надзвичайно родючі землі, швидке дозрівання рослин вимагають небагато зусиль від людини. Іноді надмірні врожаї залишаються на корні через те, що мешканці, знаходячи навколо себе все необхідне [для життя] не бажають завдавати собі клопоту вивезенням на продаж. Це саме у цих провінціях у надлишку вирощують зернові, які на протязі останніх років відправляють [на Захід] з Одеського порту»²⁰.

Всупереч акцентованій окремими аналітиками зі Статистичного відділу Генерального штабу схильності населення Правобережжя та Лівобережжя до господарювання на землі, плекання ланів, садів та худоби²¹, у оповідях переважної більшості інформаторів уряду Наполеона козацтво стереотипно зображалося як «бродячі» (епітет *vagabonds* щодо українських козаків декілька разів вжив Вольтер) та незалежні за духом спільноти, які «не виявляють схильності до обробітку землі», а, навпаки, відзначаються «любов'ю до мандрівного й незалежного способу життя» (*l'amour pour la vie errante et indépendante*). П. Парандьє відзначав, що козаки «надають перевагу труднощам кочового та бунтівливого життя перед клопотами скотарства та культивування ґрунтів»²². Проїхавши 1802 р. нижньою течією Дніпра, купець з Тулону Гюстав Обрі у записці під назвою «Спостереження стосовно торгівельного підприємництва на Чорному морі» змалював перед уявою міністра закордонних справ Ш.-М. Талейрана картину «цих ще до-

недавня малозаселених й суворих країв, лігва кочових і розбійних козаків, які не зможуть послужити робочою силою»²³. Відомий французький історик, твори якого стали важливим першоджерелом укладення «Статистичних описів» Російської імперії, Ніколя-Габріель Ле Клерк змалював в уяві своїх читачів дуже подібний образ українських козаків: «Вони займаються війною, мисливством, риболовлею та всіма необхідними для життя промислами»²⁴. Читаючи «Історію Карла XII», Наполеон також не міг поминути увагою колоритного опису запорожців, яких Вольтер назвав «найбільш незвичним народом, який лишень існував на землі», охарактеризувавши їх як «збіговисько нащадків прадавніх росіян, поляків, татар, які найхімернішим чином поєднують захист християнства з піратськими грабунками»²⁵.

Описуючи «кочовий» спосіб життя українців, інформатори французького уряду нерідко вживали для означення козацької спільноти поняття «hordes», яке можна перекласти і як «ватаги», і як «орди». Оскільки при цьому згадані автори порівнювали спосіб життя козаків із побутом кочових народів, то найправдоподібніше, що вони наповнювали поняття «hordes» саме другим сенсовим навантаженням. Характерно, що визначення козацтва як субкультури кочового, скотарського типу було популярним серед науковців XVIII — початку XIX ст. Описуючи у першому томі своєї «Загальної географії» край «малоросійських козаків», відомий німецький дослідник географії Росії, почесний член Російської академії наук Антон Фрідріх Бюшінг відзначав, що «величезна більшість письменників вважають, що козаки мають татарське походження і примандрували до Київщини з околиць Астрахані, а любов щодо грабунків, громадянських чвар їм прищепили польські, російські й угорські гультіпаки, котрі приєдналися до них, створивши одну з ними націю»²⁶. Саме цей науковий стереотип, який намарне намагався спростувати А. Ф. Бюшінг, вважаючи лишень назву «козак» татарською, а саме походження цієї нації — російським, дозволяв французьким урядовим експертам порівнювати українців з кримськими татарами, що їх вони воліли бачити природними спільниками козаків у боротьбі з Росією.

Видається, що інформаторів уряду Наполеона жодною мірою не лякала та обставина, що православні козаки та мусульманни-татари на протязі століть були запеклими ворогами: навпаки, декотрі з-поміж цих авторів, як от, наприклад, дивізійний генерал Міхал Сокольницький, навіть пропонували Наполеонові створити державу українських козаків та кримських татар із спільним військом і одним зверхником. В якості територій цієї держави генерал пропонував визначити Крим та лівобережжя Дніпра від Катеринослава до Азовського моря, яке називав «козацьким краєм» (pays des Cosaques)²⁷. Польські інформатори Наполеона воліли бачити відновлену державу українських козаків неодмінно на лівобережжі Дніпра — на території від Катеринослава до Азовського моря, яку одностайно називали «козацьким краєм». Жоден із цих діячів не передбачав долучення до складу цієї держави земель Правобережжя, які розглядалися як невід’ємна частина Польщі. Утворення держави українських козаків вважалося польськими інформаторами Наполеона можливим лише за умови створення Польського королівства у межах від Балтійського до Чорного морів. Вона розглядалася як засіб додаткового забезпечення кордону Польщі на сході, в якості однієї з ланок у ланцюгу «буферних князівств» (duchés fédératifs) на кордоні цього королівства з Московією²⁸. Такий погляд на територію українських козаків мав значний вплив на уяву французьких урядових аналітиків. У статистичних матеріалах стосовно Російської імперії, які було укладено напередодні війни 1812 р., «край козаків» окреслювався на схід від Катеринославської губернії, у степах Приазов’я. Число мешканців «краю козаків» визначалося у 20 тисяч осіб, що становило 19 осіб на квадратну милю²⁹.

Таким чином, порівняно із оповідями XVIII ст. про «козацький край», ми зауважуємо певну тенденцію до зміни локалізації місця осідку козаків, яка є очевидною у дискурсах тих інформаторів уряду Наполеона, які були обізнані із фактами ліквідації царатом Запорозької Січі та полкового устрою на Лівобережжі. Показником значного зацікавлення французького уряду сучасним станом козацтва слід вважати «Меморандум стосовно організації козаків», який було укладено у Статистичному відділі Генераль-

ного штабу на основі перекладеної з німецької мови статті «Нова організація козацьких військ», що її було опубліковано 1805 р. у збірнику «Росія під скіпетром Олександра Першого» (Russland unter Alexander dem Ersten) за редакцією академіка Г. Шторха³⁰. Увагу анонімного упорядника меморандуму привернула масштабна реорганізація козацьких військ, яка відбулася у перші роки правління Олександра I. Наслідком цієї реформи стало отримання «багатьма малими войовничими народностями, які відомі під загальною назвою козаки, ... нової громадянської організації, що більш тривалим і регулярним способом, ніж це було до цього часу, визначає внутрішній устрій та управління їхніх округ»³¹. З-поміж п'яти згаданих у меморандумі козацьких військ (*masses*) три (Бузьке, Чугуївське та Чорноморське) тим чи іншим способом були пов'язані з Україною. За даними меморандуму, створене 1769 р. указом Катерини II Бузьке козацьке військо складалося з колишніх православних підданих Османської імперії та налічувало 3796 осіб, які отримали за свою військову службу землі вздовж Південного Бугу. Переведені Павлом I у селянський стан, бузькі козаки знову отримали, згідно з царським указом від 5 травня 1804 р., колишній привілейований статус та утворили три полки у складі 500 осіб кожен на чолі зі спільним гетьманом. Охарактеризувавши привілеї Бузького козацького війська, його адміністративний та судовий устрої, упорядник меморандуму звернув увагу на те, що козакам «було дозволено прийняти до їхнього складу волохів, молдаван, болгар тощо, але одночасно було суворо заборонено приймати російських селян (тобто українських кріпаків. — *В. А.*)».

Щодо Чугуївського козацтва, яке було засновано у складі десяти ескадронів загальною чисельністю 7646 осіб, відповідно до указу Олександра I від 23 червня 1803 р., упорядник меморандуму вважав, що чисельний склад цього війська жодною мірою не відповідав ситуації до ліквідації попередньо існуючого тут Слобідського козацтва, яке колись нараховувало 27 тисяч осіб. Решту слобідських козаків, яких було переведено у статус державних селян, було позбавлено права повернутися у вільний стан³².

Значну увагу упорядника меморандуму привернуло Чорноморське козацтво, основу якого становили «козаки, що їх колись

називали запорожцями»³³. Відзначивши, що устрій і права чорноморців є подібними до тих, якими користувалися донські козаки (за винятком підпорядкування не військовому міністрові, а інспекторові військ, які було розташовано у Криму), цей експерт зауважив, що на момент ліквідації Запорозької Січі число козаків становило близько 25 тисяч осіб, однак лише 5 тисяч з них було зараховано на службу в шість полків, решту ж було переведено у резерв³⁴.

Таким чином, в уяві французьких урядовців доби Наполеона I козаки мусили поставати як військове населення колишнього кордону Російської імперії — України і як українці відокремлювалися від малоросів, які вважались мирним населенням аграрного типу. Цю відмінність особливо чітко акцентував у своїй оповіді упорядник «Статистичного опису Малоросійського губернаторства, яке складається з Чернігівської та Полтавської губерній». Цей аналітик Військового міністерства відзначав, що «мешканцями [тутешнього краю] є загалом малороси, яких названо таким чином на противагу Великоросії, і українці, [названі таким чином] відповідно становища їхнього краю на кордоні [Російської] імперії.»³⁵. Інтерпретувати таким чином інформацію, яку було запозичено з дослідження Ф. Гемпеля³⁶, французький аналітик міг також, асоціюючи її з ситуацією, яка існувала в Іллірійських провінціях Французької імперії. Тутешні військові поселенці — «гранічари» — сприймалися французами й іншими чужоземцями як окрема нація щодо хорватів-етносу, на базі якого й утворювалися ці військові формування. Знову ж таки вирішальну роль у вищезгаданій класифікації відіграло збереження (як у випадку Чорноморського козацтва) елементів автономного державного самоуправління, якого були повністю позбавлені малороси.

Водночас польські та французькі інформатори уряду Наполеона усвідомлювали, що нічим іншим, крім особливостей устрою та зумовлених ними занять, козаки не відрізнялися від малоросів і щодо мови, віри, ментальності становили один етнос з останніми. Упорядник одного зі «Статистичних описів», говорячи про мову малоросів, назвав її «мовою козаків» (*la langue des Cosaques*)³⁷. Численні вказівки на цю своєрідну подвійну сутність українського

козацтва, окремої нації й одночасно — частини більшої, так званої малоросійської, етнокультурної спільноти, ми зустрічаємо у численних дискурсах, які стали першоджерелами уявлень французьких урядовців стосовно населення Малоросії, у т. ч. і в роботах вже згаданого Г. Шторха, якими послуговувалися експерти Військового міністерства у процесі укладання «Статистичних описів»³⁸. Пояснюючи походження російської нації, Г. Шторх відзначав, що слов'янське населення Київської Русі гуртувалося навколо двох центрів — Новгороду та Києва. Після розпаду Київської держави етнічний розвиток згаданих слов'янських спільнот відбувався окремо, що, на погляд Г. Шторха, doprowadило до утворення двох дуже відмінних між собою народів, кожен з яких мав власні мову, звичаї, устрій. За окресленням російського науковця, «ті [мешканці], походження яких було пов'язане з Новгородом, утворили панівну націю та замешкують головним чином губернії Великоросії, якщо тільки не оселилися у завойованих краях; мешканці Малоросії облаштувалися в Україні, або нинішніх Київській, Чернігівській, Новгород-Сіверській, Курській, Орловській, Тамбовській та інших губерніях; цих мешканців також називають козаками»³⁹.

Аналітики Військового міністерства, згадуючи про козаків у «Статистичних описах» Київської, Чернігівської та Полтавської губерній, називали козаками далекі не все автохтонне населення. За словами упорядника основного варіанту «Статистичного опису Чернігівської та Полтавської губерній», тутешні мешканці називають себе «черкасами», а «ті з них, котрі відбувають за вимогою [уряду] військову службу — козаками». По цьому він зауважив, що «згідно наказу Катерини II 1765 року козацькі полки було організовано у полки гусарів і легкої кінноти. У 1784 році вони стають земельною міліцією, надсилаючи рекрутів до 10-ти полків легкої кінноти і селян [посполитих] до одного гренадерського полку». Згаданий упорядник вважав, що на відміну від малоросів українці були колишніми «козаками, що стали земельною міліцією, і сплачують, як і в інших губернаторствах, подушний податок, однак не стали кріпаками чи залежними від шляхти людьми». За його словами, «ті з них, котрі мешкають у селах, які належать шлях-

ті, називаються сусідами. У козацьких чи черкаських селах декотрі з них володіють фермами і тваринними дворами (хутори)⁴⁰.

Взявши до уваги статистичні документи французького Генерального штабу, можна зробити висновок, що в уяві їхніх упорядників козаки не були окремим народом, а становили тільки привілейовані війська (masses), які походили чи то з місцевого населення Малоросії, чи то з представників християнських народів Османської імперії. Вжитий щодо козаків упорядником «Меморандуму стосовно організації козаків» термін «народності» (peuplades) вказував швидше на автономію їхньої адміністративно-судової організації, ніж на відмінність етнічного походження чи віровизнання порівняно з автохтонним населенням України.

Щодо Правобережжя, то призначений Наполеоном «імперським комісаром-організатором у провінціях Волинь, Поділля й Україна» польський граф Тадеуш Морський в одному зі своїх меморандумів періоду війни 1812 р. був змушений визнати, що в той час на Правобережжі козацтва, як особливого за статусом прошарку населення, вже не існувало. Тому він згадав про «селян колишньої України, які в давні часи потерпали від частих нападів малоросійських козаків і кримських татар». На початку XIX ст. ці селяни були кріпаками, з-поміж яких, у разі потреби, поміщики набирали особисту гвардію, озброюючи її вогнепальною зброєю та піками. Відтак, за визначенням Т. Морського, «створену з цих селян гвардію звуть козаками». Рекрутську систему набору козаків з-поміж українських селян Т. Морський вважав цілком прийнятною також для потреб французького уряду: його оповідь змальовувала привабливу картину патріотичної ініціативи польських поміщиків, які могли швиденько сформувати з-поміж своїх кріпаків козацькі загони та озброїти їх дешевим коштом⁴¹. За словами іншого польського інформатора французького уряду М. Сокольницького, «козаки, ці справжні червери на полях баталій», є насправді «селянами, яких набрано згідно рекрутського набору та посаджено на досить благовісних, втім досить витривалих шкап» й озброєно шаблями, піками й пістолями⁴².

Польський генерал добре знав, яким чином можна було повернути увагу французького імператора до українських козаків.

Призвичаєний розглядати населення підкорених країн в якості резервів для поповнення своєї армії, Наполеон особливо цікавився войовничими народами. Пересвідчившись у мужності польських легіонерів під час італійської кампанії 1797 р., Бонапарт почав вважати поляків «різновидом військової нації» (*une sorte de la nation militaire*), кров якої можна було використати у війнах супроти ворогів Франції. Добре знаючи це, М. Сокольницький намагався своєю оповіддю створити в уяві імператора аналогічний образ поляків образ українських козаків і кримських татар, яких відверто називав «войовничими народностями» (*peuplades guerrières*). «За умови надання їм доброго устрою, вони створять одну націю, яка заслуговуватиме честь носити ім'я Великого Законодавця, котрий знайде там достатньо воїнів і забезпечить себе чудовою легкою кіннотою числом понад 40 тисяч, з яких 10 тисяч можна буде використати в імператорсько-королівській армії, у лавах якої вони принесуть надзвичайну користь... чи то в розвідці, чи то в шарпанні ворога, чи то в захисті найвіддаленіших підступів до таборів»⁴³. Ці дані співвідносилися із інформацією П. Парандьє, який писав, що у разі потреби російський уряд набирав до своєї армії поміж колишніх українських козаків від тридцяти до сорока тисяч вояків⁴⁴.

Відзначивши, що українських козаків охоче набирали на військову службу як російський, так і польський уряди, Т. Морський наголошував, що у разі окупації французьким військом Наддніпрянської України тут можна було досить швидко сформувати полки легкої кінноти чисельністю щонайменше у двадцять тисяч осіб⁴⁵. «Мені видається політично доречним, — писав граф, — скористатися цими місцевими особливостями, які дозволяють легше, ніж у випадку регулярної армії, створити резерв й економніше його озброїти та забезпечити». Більше того, Т. Морський пропонував після встановлення у тутешніх краях протекторату Наполеона створити на основі селянства південних провінцій козацькі війська й «увіковічити їх [існування] спеціальними регламентами». Цей крок дозволив би, на погляд графа, «полегшити долю селян цих прикордонних провінцій для того, щоб таким чином прив'яза-

ти [до Франції] всіх тих, кого за допомогою багатьох заходів поволі намагається перетворити у натовп Росія»⁴⁶.

У каталозі особистої бібліотеки першого консула у Мальмезонському палаці українським дослідником І. Борщакком було виявлено згадку про книгу «Таємні мемуари про Росію», автором якої був француз Шарль-Фредерік Массон, котрий на протязі 1786–1796 рр. перебував на російській військовій службі⁴⁷. Відтак цей дослідник вважав можливим, що книга Ш.-Ф. Массона могла стати джерелом інформації стосовно України для Наполеона Бонапарта⁴⁸. Згадане твердження можна поставити під сумнів хоча б тому, що сама по собі наявність у бібліотеці якоїсь особи певної книги не може бути визнана тотожною фактові її прочитання власником, але, зваживши на гучну популярність мемуарів Ш.-Ф. Массона у Франції, літературні достоїнства цієї праці і, особливо, — характеристику військової могутності Росії, яку було подано французьким офіцером-очевидцем, важко припустити, що Наполеон оминув її своєю увагою. У чотирнадцятому розділі своєї книги Ш.-Ф. Массон подав докладний опис історії та способу життя «войовничої козацької нації», яка, на його погляд, «незабаром щезне з обличчя землі, як це вже сталося з багатьма націями, що їх торкнувся російський скипетр». Ш.-Ф. Массон охарактеризував українських козаків як таких, що «не мають майже нічого спільного з росіянами, крім релігії та зіпсутої [російської] мови». Французький мемуарист вважав, що «якщо не брати до уваги подібності, які завжди мають місце між сусідніми народами, що пов'язані політичними та релігійними узами, козацькі звичаї, спосіб буття, зброя та спосіб вести війну є цілком відмінний». За словами Ш.-Ф. Массона, «козаки є загалом більш красивими, мають вищий зріст, є більш рухливими, стрімкими, меткими, і особисто більш хоробрими, ніж росіяни: менш при зви чаєні до кріпацтва, вони почувуються більш вільними, гордими і спілкуються з більшим запалом, їхні обличчя є менш монотонними, оскільки на них ще не виставувалися потворні шрами, які полишає по собі рабство. Козаки є кочівниками, пастухами, войовниками, грабіжниками, під той час коли росіяни є землеробами, торгівцями та ведуть осілий тип життя, за природою вони мало войовничі»⁴⁹. Прикметно, що за

декілька років до появи книги Ш.-Ф. Массона інший французький автор, твори якого стали першоджерелом уявлень урядовців Наполеона стосовно Російської імперії, Н.-Г. Ле Клерк змалював в уяві своїх читачів дуже подібний образ українських козаків: «Високого зросту, міцні, тямущі, щедрі, некорисливі, надзвичайно ревниві щодо власної свободи, вони нетерпляче переносять гніт, в якому перебувають; вони є пияками, але водночас сміливі, мужні та невтомні»⁵⁰.

В українських козаках, свободи яких було понищено царатом, воліли побачити «природних союзників» Франції у боротьбі супроти Російської імперії також польські й окремі французькі інформатори Наполеона. Такий погляд, набувши розповсюдження в добу останніх поділів Речі Посполитої у тій частині польського політикуму, яка робила ставку на збереження незалежності своєї батьківщини за допомогою революційної Франції, не міг не позначитися на світогляді французького представника у Польщі П. Парандьє, котрий у своєму меморандумі Наполеонові з 1807 р. згадав, що під час російської агресії у Правобережній Україні 1792 р. козаки, понехтувавши улесливими пропозиціями цариці Катерини II, «навпаки натовпом приєдналися до польських військ і відзначилися у численних битвах з ворогом». Аналізуючи психологічні мотивації поведінки українських козаків, французький дипломат відзначив, що ці люди «відважні, мужні, меткі, безкорисливі, до крайнощів вразливі на пункті своєї незалежності»⁵¹. П. Парандьє також звертав увагу свого уряду на розважливу національну політику так званого «Великого сейму», який «прагнув долучити козаків до цивілізації, при звичаї їх до порядку та дисципліни, надаючи їм найширші права та створюючи для них релігійну ієрархію, яка б відповідала їхнім забобонам та при звичаєнням»⁵². Судячи з тональності авторського дискурсу, П. Парандьє вважав можливим повторення Францією цього досвіду польського сейму, щоб, повернувши козакам понищені царатом вольності та привілеї, підняти їх на повстання супроти Росії.

Ще у поданому 24 грудня 1795 р. урядові Французької республіки меморандумі група польських емігрантів писала, що козацький «народ, [який був] колись вільний, ще не забув свого ми-

нулого». Упорядники меморандуму відзначали, що попри знищення Запорозької Січі козаки «зберігають у глибині серця почуття свободи», й «якщо залучити цю націю до руху, це завдасть смертельного удару Росії». На підтвердження своїх міркувань ці діячі стверджували, що наприкінці 1794 р. «самі козаки прислали до нас своїх представників, щоб засвідчити від свого імені бажання слідувати нашому прикладові», відтак польські емігранти порозумілися з ними щодо організації спільної боротьби⁵³. Про необхідність вступити у порозуміння з козаками, які мешкали понад Дніпром і Південним Бугом, писав Наполеонові під час війни 1807 р. Анджей Городиський. Він пропонував французькому імператорові звернути особливу увагу на «національний дух козаків» і пообіцяти відновити старовинні вольності та права, якими ті користувалися у Речі Посполитій⁵⁴. Розмірковуючи щодо можливості організувати польське повстання на правобережжі Дніпра, того ж таки року члени польської Урядової комісії писали Наполеонові та Ш.-М. Талейранові, що до цього руху «можуть досконало долучитися українські козаки, звияжна і духовна нація, які гостро відчують тягар цього (російського — *В. А.*) ярма і не бажають нічого іншого, ніж його позбутися»⁵⁵. Щоб виопуклити в уяві французького уряду принижене становище козаків й їхню неприязнь щодо росіян, у поданому 1808 р. маршалові Л.-Н. Даву «Нарисові політичної ситуації Росії загалом і польських провінцій, приєднаних до цієї імперії зокрема», з яким згодом ознайомився й Ю.-Б. Маре, Г. Коллонтай дотепно порівняв їх з тією ситуацією, в якій перебували ірландці під англійським пануванням, і ненавистю останніх щодо їхніх гнобителів. За його словами, «козаки не терплять мешканців Великоросії майже так само, як ірландці — англійців»⁵⁶. Цим порівнянням польський автор чітко вказав, що українські козаки становили окрему від росіян націю. Напередодні війни 1812 р. у своєму меморандумі під назвою «Дослідження прямих і активних сил, якими може послужитися Польща в її цілісності» М. Сокольницький запропонував Наполеонові звернути особливу увагу на козаків, адже, за словами генерала, «вони надзвичайно кмітливі, дуже нетерпляче зносять гніт й серед них можна легко викликати невдоволення Росією»⁵⁷. Генерал вважав,

що «ці племена, хоч темні й обмежені, тим не менше не обділені певною проникливістю природного духу і навіть величністю почуттів, яка взагалі відсутня в російського народу. Вони нетерпляче зносять гніт і ганьбу, в якій їх тримає цей останній [народ]»⁵⁸. Під час кампанії 1812 р., інформуючи французьке командування про ініціативу графині Софії Потоцької щодо набору та спорядження декількох тисяч її кріпаків до російського війська, діячі профранцузької орієнтації намагалися підкреслити непопулярність цих заходів серед українських козаків, які буцімто вболівали за перемогу французької армії. Наприклад, 9 листопада 1812 р. польський генерал Гамількар Косінський, повідомляючи командувача VII корпусу армії Наполеона фельдмаршала Реньє про прибуття у Дубно «двох полків нового козацького набору в Україні», відзначав, що «росіяни не надто довіряють цим військам»⁵⁹. У рапорті міністра поліції Варшавського герцогства французькому послові Домінікові Прадту від 12 листопада того ж року згадувалося про «двох дезертирів-козаків, які прибули з околиць Константинова до Седлець разом з кіньми та спорядженням»⁶⁰. Яким чином впливала ця інформація на уявлення представників французького уряду стосовно політичних настроїв українських козаків, видно на прикладі резидента у Львові д'Обернона, котрий, на основі рапортів своїх польських агентів у Волині, повідомляв Ю.-Б. Маре, що «козаки генерала де Вітте вирушили з України у складі 5200 осіб; дезертирство у [цих козацьких полках] є настільки значним, що вони прибули до [діючої] армії у складі 2800 осіб»⁶¹.

Прикметно, що майже всі діячі польського патріотичного руху, які інформували французький уряд стосовно українських козаків, називали останніх «Нацією» (Nation), що означало, згідно понять французької політичної думки, визнання українського козацтва спільністю, яка була спроможна мати власну державу. Чи не найчіткіше цей погляд висловив М. Сокольницький, який вважав, що «утворена з племен, які завжди перебувають на коні, ця держава, управляючись одним зверхником і посередком устрою, який відповідає їхньому способу буття, з перспективою [здобуття] політичної незалежності, незабаром [після її заснування] створить націю, яка стане одним з наймогутніших бар'єрів супроти

амбіційних планів Росії й її зазіхань на Чорне море та Босфор»⁶². Генерал писав: «...ці добре організовані племена сформують таким чином одну націю, яка навіть зможе досягнути значно вищого рівня цивілізації, ніж той, що його ніколи не зможуть дати передягнутим у європейців московитам ані ефемерні укази, ані постійний батіг росіян». Першими з-поміж цих племен М. Сокольницький згадав про запорозьких козаків, які, за його словами, «[колись] самі віддалися Польщі, і яких Баторій розмістив поза дніпровськими порогами». Генерал наголошував, що «добродійні, міцні, меткі, мужні, невтомні та надзвичайно кмітливі, [вони] стануть першими, котрі піднімуть щит і безсумнівно [поведуть за собою] інших»⁶³.

Щоб виопуклити в уяві французького імператора образ українських козаків, М. Сокольницький улесливо пропонував назвати їхню державу, яку він сподівався побачити на карті Європи після перемоги над Росією, «Наполеонідою». За його словами, ця назва мала замінити спалюжену Катериною II прекрасну назву «Таврида» й довіку нагадувала б нащадкам козаків про благодіяння щодо них з боку «Великого Законодавця», «Героя», «нового Лікурга чи Солона», тобто Наполеона⁶⁴.

Однак далеко не всі інформаційні першоджерела уявлень французького уряду стосовно українського козацтва були настільки зичливими щодо останнього. Пієтету щодо козаків, який був притаманний дискурсам діячів польського патріотичного руху, були зовсім позбавлені як праці французьких авторів, які читав Наполеон, так і донесення агентів французького уряду у терені, які мали нагоду наочно пересвідчитися у жалюгідному, порівняно з колишнім становищем, сучасному стані мешканців України.

Вважаючи за потрібне підкреслити, що «Україна завжди прагнула бути вільною», Вольтер водночас стверджував, що проміжна ситуація України між Московією, Туреччиною та Польщею «змушувала її шукати собі покровителя, а відтак і пана з-поміж цих держав»: «Спочатку вона віддалася під покровительство Польщі, яка трактувала її як свою піддану; згодом вона віддалася Московитові, який керував нею, наскільки це було у його змозі, неначе рабинею». Описуючи намагання суперників Швеції та

Росії заручитися військовою підтримкою запорожців, автор «Історії Карла XII» вважав їх однаково безрезультатними, оскільки писав, що запорожці, взявши від росіян шістдесят тисяч флоринів, стараннями гетьмана Івана Мазепи висловилися у кінцевому рахунку за шведів, але «служили неохоче, бо вважали смішним битися за якусь іншу річ, ніж грабунок». Відтак Вольтер робив висновок, що король Карл не зустрів в Україні настільки істотної підтримки з боку козаків, щоб вийти переможцем у війні з Росією⁶⁵. К.-К. Рюльєр взагалі вважав приєднання українських земель до Росії наслідком добровільного бажання козаків, які «ще й нині залишаються їй вірними, і, здається, завжди шукали можливості перейти під владу цієї великої держави чи, принаймні, взятися за зброю на її користь»⁶⁶.

Досить стриманим у оцінці можливості використання Францією у боротьбі з Росією українських козаків був колишній військовий аташе (ex-commissaire des guerres) дипломатичної місії Французької республіки у Санкт-Петербурзі капітан Бургуен, який у листопаді 1804 р. уклав меморандум «Про торгівлю Росії на Чорному і Азовському морях»⁶⁷. Безперечна історична цінність цього документа полягає у тому, що він походить з тек державного секретаря, а відтак, імператор його, принаймні, переглядав, бо чимало документів з цих тек мають помітки, зроблені рукою Бонапарта. Бургуен лишень побіжно згадав про історію земель Придніпров'я. Його історична довідка (précise historique) про козаків, уміщена на двох із дев'яноста аркушах рукопису, має радше етнографічний, ніж політичний сенс. Згідно переказу І. Борщака, який був її першовідкривачем, вона звучить так: «Українці відрізняються тим, що дуже прив'язані до своєї незалежності. Тому вони поступнево шукали союзу з росіянами, шведами, турками та татарами». Бургуен оповідає про знищення Січі, «що dokonало назавжди українську свободу і залишило невдоволення в цілому народі»⁶⁸. Автентичний текст цього уривка виглядає інакше. На початку довідки Бургуен оповідає, що у XV ст. «Київщину було зайнято українськими козаками, а гирло Дніпра — запорозькими козаками, більше наближеними до Чорного моря, ніж перші; вони мали одного зверхника і відрізнялися між собою лише тим, що [запо-

рожці] зовсім не терпіли присутності в себе жінок і поповнювали свої ряди, захоплюючи юнаків на кордоні [своїх володінь], у своїх сусідів». Двом першим реченням у викладі І. Борщака відповідає у тексті документа така фраза: «Їхня прив'язаність до незалежності, — писав Бургуен, — вела їх послідовно до укладення та розриву союзів з Росією, шведами і татарами, до повернення під протекторат Росії, в якому вони віднаходять найулюбленіші похвали для своєї сміливості [з боку царських властей], котрі особливо не полишають вшановувати відвагу запорозьких козаків, але, між тим, вважають обов'язковим скасувати їхні привілеї; вони (козаки. — В. А.) домагалися їх повернення, тому в 1775 р. [козаків] було оточено, знищено або розпорошено»⁶⁹.

По цьому в документі історичні відомості про козаків закінчуються, і це логічно, адже Бургуен, на відміну від М. Сокольницького, який майже двадцять років провів у еміграції і тому не мав актуальної інформації, добре знав, що після знищення Січі козаків як зорганізованої сили в Україні більше не існувало. Однак І. Борщак дописав до розповіді Бургуена вигадану фразу про «додоконання української свободи» і «невдоволення [цим вчинком] в цілому народові» (третє речення). Бургуен говорив про славетне минуле козацтва, від якого залишилися спогади. Але І. Борщак намагався переконати читача, що Бургуен застав не апатичний народ, більше нездатний на славетні вчинки в ім'я своєї незалежності, а серйозну силу, яку могла використати у своїх інтересах Франція. Тому він «додав» до розповіді Бургуена конкретні політичні рекомендації, що мали вказувати на зацікавлення Франції підтримати українську самостійність і на важливість України для наполеонівської політики: «Цим невдоволенням, на думку Бургуена, слід покористуватися і вислати на Україну агентів у подобі купців, які “таємно та вміло під'юджували” б населення, нагадуючи про славетне минуле й мізерну сучасність. У свій час, коли політична кон'юнктура приведе до відвертої війни між Францією і Росією, повстання на Україні буде одним з чинників перемоги...»⁷⁰. Крім цієї дописки, І. Борщак змінив термін «козаки», що його вживає Бургуен стосовно населення Придніпров'я, на етнонім «українці», а це невиправдано при цитуванні автентичних

джерел, бо вжиті автором документа етноніми є кодом для з'ясування того, як колективна уява певного народу класифікувала інші народи на момент створення цього документа. Втім, міфологічні додатки І. Борщака до розповіді Бургуена українські історики цитують як правдиві документальні свідчення⁷¹.

Історичну міфотворчість І. Борщака чи не найпереконливіше спростовує дискурс самого Бургуена, який, проїхавши Північним Причорномор'ям у 1803 р., чітко відзначив невідповідність між традиційними уявленнями про визначні діяння українського козацтва та сучасним становищем нащадків останнього. Описуючи Бузький лиман, Бургуен згадав, що помітив «на лівому березі ріки напроти Ольвії декілька хижок запорозьких козаків, які живуть з риболовлі та доправляють рибу у Миколаїв». По цьому він зауважив, що «тутешні козаки справляють враження позбавлених енергії і немов становлять вражаючий контраст із підживленою читанням давніх авторів уявою про козаків»⁷².

Пrawdopodobно, що крім особистих спостережень, одним із першоджерел дискурсу капітана Бургуена були вже згадані нами «Тємні мемуари про Росію» Ш.-Ф. Массона, які побачили світ саме 1804 р. Подібність оповіді Ш.-Ф. Массона до опису Бургуена є більш ніж очевидною, коли йдеться про перехід українського козацтва під протекторат Росії на конституційних засадах, розміщення запорозького козацтва поблизу гирла Дніпра, а також знищення Запорозької Січі. Прикметно, що Бургуен оповів про останню подію тими самими словами, що й Ш.-Ф. Массон, котрий відзначив у своїх спогадах, що 1775 р. запорожці «розпорошуються» [se dispersèrent]⁷³.

* * *

Оскільки у джерелах інформації французького уряду стосовно українських козаків останніх здебільшого описано як організовану військову силу, чи то незалежну, як от запорожців, чи то полки легкої кінноти на службі російського уряду, у нас є підстави вважати, що інтерес французьких офіційних чинників щодо козацтва був насамперед військово-стратегічним. У його основі лежало

бажання дослідити одну зі складових військової могутності Російської імперії, збагнути механізм підпорядкування козацьких військ царській владі, оцінити ступінь прив'язаності та відданості козаків останній. Правдоподібно, що у разі відповідної потреби ці дані могли бути використані з метою опрацювання планів залучення козаків на службу французького імператора. Таким чином, в уявленнях уряду Наполеона I козаки поставали як різновид військової сили, яку Росія могла використати і використовувала у боротьбі з Францією.

Уявлення французьких урядовців стосовно українського козацтва генерувалися на основі першоджерел різних типів — аналітичних оглядів, наукових досліджень, рапортів французьких і польських агентів тощо. Відтак можна стверджувати, що ці уявлення формувалися на пограниччі не лише взаємодоповнюючих, але й нерідко — суперечливих та конфліктуючих між собою свідчень. Ці свідчення були згідні між собою щодо славетного історичного минулого козацтва, однак істотно різнилися, коли йшлося про характеристику становища, військової сили та політичних симпатій нащадків козаків на початку XIX ст., а також оцінку ймовірності використання їх Францією у якості засобу для ослаблення Росії. При цьому дискурси французьких науковців та урядових експертів-теоретиків відзначалися архаїчністю фактичних даних та значною гіпотетичністю висновків, однак зображали козаків як цілком сформовану територіальну, господарчу, історичну, релігійну, політичну та навіть ментальну спільність; враження французів-очевидців були значно свіжішими і ближчими до реалій, але створювали загалом непривабливий образ нащадків козацтва як апатичного та позбавленого волі до боротьби за незалежність народу; характеристики українських козаків, які подавалися у дискурсах діячів польського патріотичного руху, відзначалися найбільшою симпатією та були єдиними джерелами уяви уряду Наполеона, в яких козацтво окреслювалося як «нація».

Ствердити, якому з-поміж перелічених першоджерел інформації належала роль найважливішого чинника формування образу українського козацтва в уяві Наполеона та його найближчих співробітників, досить непросто, хоч аналіз політичних дискурсів

французьких урядовців, особливо у період війни 1812 р., дозволяє зауважити очевидну тенденцію, а саме — прихильність (чи то радше довіру) до інформації, яку було подано французькими науковцями та урядовими аналітиками. Мабуть, ця обставина значною мірою обумовила байдуже ставлення керівництва Французької імперії щодо проектів використання козацтва як противаги впливам Росії в Україні, якими рясніли меморандуми польських авторів. Правдоподібно, що таке ставлення було обумовлене також інформацією з другого типу першоджерел, які засвідчували відсутність серед населення колишньої «країни козаків» суспільних груп, спроможних протистояти колоніальній політиці царату.

¹ Сартр Ж.-П. Воображаемое. Феноменологическая психология воображения. Пер. с фр. — СПб., 2001. — С. 57.

² Крупницький Б. «Нація» в козацькій Україні XVIII віку // Україна. Українознавство і французьке культурне життя. — Париж, 1952. — Ч. 8. — С. 605.

³ Ремер К. К вопросу о формировании представлений об Украине в Германии, XIX–XX века // Россия и Германия. — Вып. 2. — Москва, 2001. — С. 111.

⁴ Storch H. Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie à la fin du dix-huitième siècle. — Bâle-Leipzig, 1800. — Т. 1. — Р. 54.

⁵ Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. — Київ, 1998. — С. 516.

⁶ Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення Нації (від початків до кінця XVIII ст.). — Львів, 2002. — С. 279.

⁷ Наприклад, «Географічний та статистичний опис Росії» було укладено на основі «Статистично-історичної картини Росії наприкінці XVIII ст.» авторства Г. Шторха (1800 р.), «Опису всіх народів, які перебувають під благословенним пануванням Олександра I, імператора Всеросійського» авторства німецького географа та подорожника Фрідріха Гемпеля (1803 р.), «Статистики Росії» іншого німецького автора, Йогана Готліба Георгі (1798 р.) Прикметно, що окремі першоджерела «Статистичних описів» безпосередньо стосувалися українського козацтва, як от, наприклад, розвідка російського географа Шуєва під назвою «Про прадавні володіння запорозьких козаків і особливо про їхні рибні промисли», яку було опубліковано в одному з чисел німецькомовного «Російського часопису» (Service historique de l'armée de la terre (далі — SHAT), Archives Militaires (далі — AM), série «Mémoires et renseignements» (далі — MR), sous-série «M 1», carton 1487/1 [Description géographique et physique de la Russie (1812)]).

⁸ Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Психология малой группы. Теоретический и прикладной аспекты. — Москва, 1991. — С. 77.

⁹ Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. — СПб., 1887. — Т. 4: Светлейший князь Андрей Кириллович. — Ч. 2. — С. 422.

¹⁰ Ces Cosaques après avoir été indépendants sont passés en conservant toujours la forme d'un gouvernement libre, sous la protection de la Pologne et ensuite sous le

joug de la Russie. Ils habitent, comme on sait, le pays où se trouvent les cataractes du Borysthènes (Archives du Ministère des affaires étrangères (дали — AMAE), série «Mémoires et documents divers» (дали — MDD), sous-série «Russie», vol. 26, f. 107 [Observations sur les Cosaques Zaporoviens]).

¹¹ «J'avoue que toutes ces pièces ne me semblent renfermer que de vieilles, incomplètes, incertaines informations sur un pays qu'il est à la vérité très difficile d'écrire, attendu son immensité, son état demi-barbare et demi-policé, et surtout les variations qu'il éprouve par sa marche successive et peu régulière de les progrès vers la civilisation. [...] La correspondance du Ministère des affaires étrangères sous la règne de Charles XII, aurait été fort intéressante s'il avait été permis aux ambassadeurs de France de suivre ce prince dans ces expéditions» (Ibid., f. 86–87 [rapport du comte d'Hauterive en date du 25 décembre 1811]).

¹² Les lectures de Napoléon // 1812. La guerre de Russie. Notes et documents / Publication par A. Chuquet. — Paris, 1912. — T. 2. — Doc. № 32. — P. 96.

¹³ Voltaire. Oeuvres complètes. — Paris, 1830. — T. 18: Histoire de Charles XII. — P. 161–162.

¹⁴ Correspondance de Napoléon Ier, publiée par ordre de Napoléon III. — Paris, 1865. — T. 13. — Doc. № 11328 [ordre de l'Empereur au ministre de l'intérieur, le 30 novembre 1806].

¹⁵ Pradt D. Histoire de l'ambassade dans le Grand Duché de Varsovie. — Paris, 1815. — P. 55.

¹⁶ Rulhière Cl. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République. — Paris, 1807. — T. 1. — P. 100.

¹⁷ Archives Nationales (дали — AN). Série «AF IV», carton 1687/1, doc. № 79 [Notice des services de M. Parandier dans les affaires de Pologne].

¹⁸ AMAE, série «Correspondance politique» (дали — CP), sous-série «Pologne», vol. 324, f. 3–43 [Mémoires sur la Pologne].

¹⁹ La partie orientale de Wolhynie, les palatinats de Kiowie, de Braclaw et de Podolie sont habités presque entièrement par les Cosaques (AMAE, CP, Pologne, vol. 324, f. 22 [Second mémoire sur la Pologne. Etat politique. § 6: Des Cosaques]).

²⁰ Ces provinces de la Pologne sont les plus peuplées. On y compte un million et demie d'habitants. Cette population n'est pas encore proportionnée aux richesses de la nature. Les terres extrêmement fertiles, une végétation robuste demandent à peine les soins de l'homme. Des abondants moissons sont restés autrefois sur pied parce que les habitants trouvant autour d'eux ce qui leur était utile ne veulent pas tenter se fatiguer de l'exportation. Ce sont ces provinces qui ont fournis si abondamment dans ces dernières années les bleds qui ont été expédiés du port d'Odessa (Ibid., f. 22).

²¹ L'agriculture est l'affaire principale des gens de la campagne (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/8, f. 17).

²² Les Cosaques qui habitent ces provinces s'occupent peu de la culture de la terre [...] Ils préfèrent les fatigues d'une vie vagabonde et agitée aux soins des troupeaux et à culture des champs (AMAE, CP, Pologne, vol. 324, f. 23).

²³ Ces contrées peu peuplées naguère, le repaire des cosaques vagabonds et dévastateurs, ne pourraient fournir suffisamment à la main d'oeuvre (Ibid., série «Correspondance politique. Supplément» (?àèi — CPS), sous-série «Russie», vol. 17, f. 182 [Observations sur l'entreprise commerciale de la mer Noire]).

²⁴ Le Clerc N.-G. Histoire de la Russie moderne. — Paris; Versailles, 1783 — l'an IIe de la République Française. — T. 3. — P. 81–82.

²⁵ Voltaire. Op. cit. — P. 171.

- ²⁶Büsching A. F. Géographie générale. — Lausanne, 1776. — T. 1: la Russie, la Prusse, la Pologne. — P. 248.
- ²⁷SHAT, AM, MR, M 1, carton 1490, f. 67 (minute à copier); AMAE, MDD, Pologne, vol. 28, f. 219 (copie) [Examen des forces constantes et actives que peut fournir la Pologne dans son ensemble, ainsi que des frontières de la Pologne considérées uniquement sous les rapports militaires].
- ²⁸AN, AF IV, carton 1687/1, doc. № 41, f. 16; SHAT, AM, MR, M 1, carton 1490, f. 66; AMAE, MDD, Pologne, vol. 28, f. 215.
- ²⁹SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/3, f. 2 [Population et échelle des gouvernements de l'Empire de Russie].
- ³⁰Ibid., carton 1486/6, f. 1–15 [Mémoire sur l'organisation des Cosaques].
- ³¹Plusieurs des petites peuplades guerrières connues sous la dénomination générale de Cosaques ont reçu sous le gouvernement d'Alexandre une nouvelle organisation civile qui établit, d'une manière plus régulière et plus durable que par le passé, leur constitution intérieure et l'administration de leurs districts (Ibid., f. 1).
- ³²Ibid., f. 2–6.
- ³³Les Cosaques d'autrefois nommés Zaporogues et à présent Tschernomorsky reçurent une nouvelle organisation par les ukases déjà mentionnées (Ibid., f. 13).
- ³⁴Ibid., f. 13–14.
- ³⁵On les nomma, par opposition à la Grande Russie, Petits-Russes, ou Reusses, et d'après la situation de leur pays sur la frontière de l'Empire, Ukrainiens (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/8, f. 13 [Statistique du gouvernement de la Petite Russie (comprenant ceux de Tchernigov et de Poltava)]).
- ³⁶У цьому творі зазначалося: «Давніше, у часи, коли Росія, згідно географічно поділу, поділялася на Велику, Малу, Білу, Червону, Чорну та Нову, їх називали малоросами, на противагу Великоросії та згідно назви їхнього краю. Самі вони називали себе черкасами, а тих, котрі відбували військову службу — козаками» (Hempel F. Description de tous les peuples qui se trouvent sous la domination bienfaisante d'Alexandre I, empereur de toutes les Russies. — Paris, 1803. — P. 138).
- ³⁷SHAT, AM, MR, M 1, carton 1489/13–16, f. 17 [Statistique des gouvernements de Tchernigov et de Poltava].
- ³⁸У матеріалах французького уряду стосовно українських земель під владою Російської імперії знаходимо посилання на цю книгу Г. Шторха (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/1 [Aperçu statistique et tableau historique de la Russie, par Storch, t. 1 in Description géographique et statistique de la Russie]; Ibid., carton 1487/5, f. 39–43).
- ³⁹Storch H. Op. cit. — T. 1. — P. 54.
- ⁴⁰Ils se nomment eux-mêmes Tscherkasses, et ceux qui font, par réquisition, un service militaire, Cosaques (Kosaki) [...]D'après un ordre de Catherine II de 1765 les régiments de Cosaques furent organisés en régiments de hussards et autres de cavalerie légère. En 1784 ils deviendraient gens de pays (Landleute) fournissant des recrues à dix régiments de la cavalerie légère et les paysans (Pospoliti) à un régiment de grenadiers. Les ci-devant Cosaques mis sur le pied des gens du pays (Landleute) payèrent la capitation comme dans les autres Schtattgalterschaft, mais ils ne furent pas serfs ou gens de mainmorte de la noblesse (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/8, f. 13). Цю інформацію було знову таки запозичено зі згаданої праці Ф. Гемпеля (див. посилання 36).

- ⁴¹ Ensuite les paysans de l'ancienne Ukraine exposés des les temps antiques aux fréquentes insurrections des Cosaques Malorossiens et des Tartares de la Crimée, ont pris et considérés; l'habitude donner des armes à feu, des piques et d'apprendre à son service; chaque village a un espèce de chef établi nomme sotnyk qui est souci devoir les commander en cas de besoin; les seigneurs de ses villages profitant ces dispositions bien organisées en se formant chacun à très peu de frais une garde qu'on nomme Cosaques (AN, AF IV, carton 1650, f. 583).
- ⁴² Les Cosaques sont les vrais cerbères des champs... Ce sont des paysans levés par conscription, montés sur des rosses, mais très endurantes (AMAE, MDD, Russie, vol. 26, f. 71 [Coup d'œil rapide sur les forces que la Russie peut mettre en campagne et le choc qu'elle peut soutenir, par le général polonais Sokolnicki]).
- ⁴³ Ils sont très susceptibles de civilisation; étant bien constitués, ils formeraient une nation qui ne serait peut-être pas indigne de porter le nom du Grand Législateur qui ne ferait des hommes et qui fourniraient une excellente cavalerie légère de plus de 40 mille hommes dont 10 mille pourraient être employer dans les armées Impériales et Royales où ils seraient très utiles (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1490, f. 67; AMAE, MDD, Pologne, vol. 28, f. 216).
- ⁴⁴ AMAE, CP, Pologne, vol. 324, f. 23–24.
- ⁴⁵ L'Ukraine, pays jardinière de Cosaques [...], pourrait y lever autant de quelques mois un corps d'environ 20 mille hommes la plupart de cavalerie légère (AN, AF IV, carton 1650, f. 583).
- ⁴⁶ Il me paraîtrait très politique de suivre ces dispositions locales [...] qu'elles permettent plus de faciliter à lever des réserves et plus d'économiser à les équiper. Il serait même peut-être utile de perpétuer à jamais ces dispositions par des règlements qui amélioreront le sort peu à peu le sort des paysans de ces provinces frontières, afin d'y attirer peu à peu de tous ceux que la Russie tente à enlevée en foule à plusieurs reprises (Ibid).
- ⁴⁷ Masson C.-F. Mémoires secrets sur la Russie pendant les règnes de Catherine II et de Paul Ier. 2-ième édition. — Paris, 1859. — P. 259. У першому, 1804 р., виданні авторство було вказано лишень першою літерою прізвища Ш.-Ф. Массона.
- ⁴⁸ Борщак І. Вказ. праця. — С. 35–36.
- ⁴⁹ Masson C.-F. Op. cit. — P. 300.
- ⁵⁰ Le Clerc N.-G. Histoire de la Russie moderne. — T. 3. — P. 81–82.
- ⁵¹ Intrépides, courageux, adroits, désintéressés, jaloux à l'exclus de leur indépendance... (AMAE, CP, Pologne, vol. 324, f. 23).
- ⁵² Lors de l'invasion russe en Pologne, en 1792, Catherine cherchera encore vainement à exciter les Cosaques contre les Polonais; ils vinrent, au contraire, de réunir en foule aux troupes polonaises et se distinguèrent dans les différents combats qu'ils livrent aux ennemies [...] Le Diète de 1791 avait cherché à amener les Cosaques à une espèce de la civilisation, à l'habitude de l'ordre et de la discipline, en leur accordant les droits les plus étendues et en créant par eux une hiérarchie religieuse plus conforme à leurs préjugés et à leurs habitudes (Ibid., f. 24).
- ⁵³ Outre notre propre insurrection nous pouvons compter aussi sur celle des Cosaques. Ce peuple autrefois libre n'a pas encore oublié ce qu'il a été. Malgré le despotisme accablant de la Russie, il conserve le sentiment de la liberté au fond du cœur. Ce serait un coup mortel porte a la Russie que de mettre cette nation en mouvement [...] Dans les derniers mois de celle que nous fimes en 1794 les Cosaques envoyèrent des délégués pour nous témoigner en leur nom le désir qu'ils

avaient de suivre notre exemple. Déjà on se concertait avec eux sur ces ouvertures (АМАЕ, СР, Pologne, vol. 323, f. 248).

⁵⁴ Les agents auxquels sont confiés les observations sur les pays situées sur les Borysthenes, Boh, Seniucha choisiront de personnes zèles et possédants le tact analogue à l'esprit national de cosaques pour entrer en intelligence avec leurs chefs [...] Il faut que les agents [...] appellerait aux Cosaques les privilèges dont ils jouissaient jadis sous les anciens rois de Polonais (AN, AF IV, carton 1687/1, doc. № 41, f. 14–15).

⁵⁵ Les Cosaques d'Ukraine, nation brave et spirituelle, se ressentent vivement de l'appesantissement de ce joug et ne demandent pas mieux que de le secouer pourraient bien suivre l'impulsion du moment (Ibid., doc. № 49, f. 3; Handelsman M. Napoléon et la Pologne, d'après les documents des Archives Nationales et des Archives du Ministère des affaires étrangères. — Paris, 1909. — P. 207).

⁵⁶ Il est à observer encore que les habitants de la Petite Russie et les Kosaques ne se souffrent pas avec les habitants de la Grande Russie presque autant que les Irlandais avec les Anglais (AN, AF IV, carton 1696/4, doc. № 19, f. 20).

⁵⁷ Ils sont très intelligents, très impatients du joug et pourraient être facilement frustrés à la Russie (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1490, f. 67; АМАЕ, МДД, Pologne, vol. 28, f. 216).

⁵⁸ Ces peuplades, pour être ignorantes et abruties, n'en sont pas moins douées d'une certaine perspicacité d'esprit naturel et d'une élévation même de sentiment que n'a point communément le peuple russe; ils souffrent très impatiemment le joug et l'opprobre dont les charge ce dernier (Ibid.)

⁵⁹ Deux régiments de cosaques de la nouvelle levée d'Ukraine ont été envoyés à Dubno; on prétend que les Russes ne se tiennent trop à ces troupes (SHAT, AM, MR, série «C 2», carton 133, f. 97–98 [rapport du général Kossinski au général en chef Reigner, le 9 novembre 1812]).

⁶⁰ Deux déserteurs cosaques venues avec leurs chevaux et équipement des environs de Constantinow à Siedlce ont assuré que 2 régiments formés par M. de Witt sont déjà arrivés sur Bug (АМАЕ, СР, Pologne, vol. 332, f. 330 [Extrait des rapports communiqués par le ministre de la police, le 12 novembre 1812]).

⁶¹ Les Kosaques du général de Witt était partis d'Ukraine au nombre de 5, 200; la désertion a été si grande qu'ils ne sont arrivés à l'armée que 2, 800 (Ibid., f. 324 [rapport de M. d'Aubernon en date de 10 novembre 1812]).

⁶² Cet état composé de peuplades toujours à cheval, étant gouverné par un seul chef et au moyen d'une constitution conforme à leur manière d'être avec la perspective d'une indépendance politique, formerait bientôt une nation civilisée qui serait une des plus fortes barrières aux projets ambitieux de la Russie et à ses prétentions sur la mer Noire et sur le Bosphore (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1490, f. 67; АМАЕ, МДД, Pologne, vol. 28, f. 216).

⁶³ Je le répète, ces peuplades bien organisées formeraient par la suite une nation et pourrait même atteindre à un degré de civilisation bien supérieur à celui que ni les ukases éphémères, ni le knut permanent des Russes ne sauront jamais donner aux Moscovites, travestis en européens. [...] Les premiers surtout, savoir les Kosacks zaporoviens qui s'étaient donnés d'eux-mêmes à la Pologne et que Bathory avait fixé au delà des cataractes du Dnieper et qui sont bienfaits, robustes, adroits, braves, infatigables et très intelligents, seraient des premiers à lever le bouclier et entraîneraient indubitablement les autres dans leur partie (Ibid.)

⁶⁴ Cette tentative ne serait peut-être pas indigne d'un Solon ou d'un Lycurgue et cette contrée mériterait encore de transmettre à la postérité le souvenir d'un si haut fait de

politique et de bienfaisance en lui attachant le nom du Législateur-même pour le substituer à cette dénomination fastueuse que dans les spasmes de son orgueil un favori de Catherine lui a donnée et que la férocité et la perfidie de ses satellites a si souvent démentie. C'est ainsi que la gloire usurpée d'une femme haineuse doit céder à la gloire sans tache d'un Héros magnanime qui ne compte ses oeuvres que par les bienfaits qui en résultent pour l'humanité (Ibid.).

⁶⁵Voltaire. Op. cit. — P. 172.

⁶⁶Rulhière Cl. Op. cit. — T. 1. — P. 81.

⁶⁷AN, AF IV, carton 1696/7, f. 1–90. [Mémoire sur le commerce de la Russie par la mer Noire et la mer d'Azof].

⁶⁸Борщак І. Наполеон і Україна. — Львів, 1937. — С. 39.

⁶⁹Par les mêmes temps, la Kiovie était occupée par les Cosaques d'Ukraine et l'embouchure du Dnieper par les Cosaques Zaporogues plus rapprochés des bords de la mère Noire que les premiers; ils avaient le même chef et n'en différaient que par l'usage ou ils étaient et ne point souffrir de femmes parmi eux et de se recruter en levant des jeunes garçons sur les frontières de leurs voisins. Leur attachement pour l'indépendance leur fit successivement rechercher et quitter l'alliance des Russes, des Suédois et des Tartares; ils en reçurent les éloges les plus flattants pour leur courage, on ne cessait surtout de célébrer l'intrépidité des Cosaques Zaporogues et cependant ont cru devoir supprimer leurs privilèges; ils les réclamèrent et en 1775 ils furent enveloppés, détruits ou dispersés (AN, AF IV, carton 1696/7, f. 8–9).

⁷⁰Борщак І. Вказ. пр. — С. 39.

⁷¹Гончар Б., Захарчук О. Наполеон і Україна // Діалог. Україна — Франція. — Київ, 2002. — С. 74.

⁷²Sur la rive gauche du fleuve et vis-à-vis d'Olvia moi tiennent quelques cabanes de Cosaques Zaporogues qui vivent de leur pêche et fournissent du poisson à Nicolaëff; [ils] semblent y avoir été contraintes ses vaseux pour faire un contraste frappant avec les tableaux qu'en font l'imagination nourrie de la lecture des anciens (AMAE, MDD, Russie, vol. 19, f. 259 [Notes et observations sur le commerce et les manufactures. Le régime intérieur d'une partie de la Russie et sur les villes et ports de la mer Noire et de la mer d'Azoff, le 29 prairial de l'an XI]).

⁷³Masson C.-F. Op. cit. — P. 259.